

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDOVA XATİRƏ SALEH qızı

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN
LİNGVİSTİK TƏHLİLİ VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ
(Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında)

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

İbrahim Qurban oğlu Kərimov
filologiya elmləri namizədi

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universitetinin**
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə _____ 2011-ci ildə saat _____
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni sferalarda olduğu kimi, xarici dillərin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi tədqiqatların yazılmasında və bu dillərin tədrisində də yeni istiqamətlər özünü göstərir. İndi Azərbaycan dili beynəlxalq münasibətlər sistemində rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Ana dilimizin belə yüksək mərtəbəyə ucaltması, həmçinin Azərbaycan dilinin nüfuzlu təşkilatlarda işlənməsinə geniş səlahiyyətlər verilməsi görkəmli siyasi və dövlət xadimi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin təcrübəsinin və gərgin fəaliyyətinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu gün ana dilimiz dünyanın digər rəsmi və tanınmış dilləri ilə bərabər işlənməkdədir, dünya dilləri arasında üstünlük qazanmaqdadır. Bu cəhət Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tipoloji baxımdan tədqiq olunması üçün də möhkəm, etibarlı zəmin və stimulyaradır, həmçinin müxtəlif sistemli dillərdəki ümumi, universal və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənəndirilməsi üçün əlverişli imkanlar açır. Bu sözləri Azərbaycan və alman dillərinin müqayisəli, tipoloji baxımdan araşdırılmasına da aid edə bilərik. Azərbaycan xalqının yüzilliklərlə ölçülən mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyinin inikası olan, dərin, kəsərli və tutarlı fikirləri ifadə etmək qüdrəti ilə səciyyələnən atalar sözləri xüsusi yer tutur. Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, zamanın süzgəcindən keçib gələn, büllurlaşmış fikirlər xəzinəsi olan frazeoloji ifadələrin, atalar sözlərinin semantik inkişafı nəzərə alınmadan onları şərh etmək, açıqlamaq müəyyən çətinliklər yaradır. Azərbaycan və alman xalqlarının hər birinin özünəməxsus milli, mənəvi sərvətlərini təşkil edən atalar sözlərinin tipoloji, semantik-sintaktik baxımdan öyrənilməsi, bu dillərin hər birinə tərcümə olunması yolu ilə təhlili həm dil nəzəriyyəsi, həm də müqayisəli dilçilik üçün dəyərli bir elmi hadisədir. Frazeologiya sahəsində tərcümənin atalar sözləri əsasında aparılması da özünəməxsus cəhətlərin aşkarlanmasına imkan yaradır. Alman xalqının şifahi ədəbiyyat incilərinin-atalar sözlərinin, habelə lirik janrlara aid folklor materiallarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı almanlara məxsus ən milli keyfiyyətləri, xalqın dünyagörüşü, düşüncə və təfəkkür mədəniyyətinin (bunların bir çox hallarda Azərbaycan xalqı ilə oxşarlıqları da görünür), etnoqrafik-kulturoloji cəhətlərin çatdırılması işində tərcümələrin daha dəqiq, aydın, orijinala adekvatlığı, uyğun olması, atalar sözlərində söylənilən mətləblərin bədii məziyyətlərinin saxlanması və s. bütün özəlliklərinə qədər tərcümə variantlarında qorunması diqqət mərkəzində durmalıdır. Bəhs etdiyimiz bu məsələlər araşdırılan mövzunun aktuallığını və vacibliyini bariz şəkildə açıb göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi hər iki dilə mənsub atalar sözlərinin leksik-semantik, semantik-struktur xüsusiyyətlərini, həmçinin onların tərcüməsinin prinsip, üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsini açıb göstərməkdir. Bu məqsədlə bağlı tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib bilinmişdir:

- atalar sözlərinin daxili məna strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların hər birinin arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək;

- nitq prosesində atalar sözlərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlil etmək, onların tərkibində gedən transformasiyaların xarakterini açmaq;

- Azərbaycan və alman dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrindən biri olan atalar sözlərini onları tematik və məzmun cəhətdən təsnifləşdirmək işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;

- Atalar sözlərinin tərcümə və kalkaolunma prinsip, üsul və imkanlarını, onların semantik baxımdan “beynəlmillədirilməsi” yollarını aydınlaşdırmaq və müxtəlif sistemli dillərdəki paralellərini müəyyən etmək;

- Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin tərcümə olunma, qarşılaşdırma, əvəzəlmə imkanlarını öyrənmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq bu araşdırmada alman və Azərbaycan dillərinə məxsus atalar sözləri semantik-struktur cəhətdən təhlil edilir, xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik baxımdan qarşılaşdırılır, onlardakı oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır ki, bu da tədqiq edilən hər iki dilin daşıyıcılarının – alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə və təfəkkürlərində olan ümumi və ayrılan (fərqləndirici) cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. Araşdırmada həmçinin alman və Azərbaycan atalar sözlərinin, mövzu və anlayış baxımından təsnifatı verilmişdir ki, bu da əsərin elmi yeniliyinə dəlalət edir. Dissertasiyanın mövzusu məsələnin qoyulduğu şəkildə bu günə qədər digər müəlliflərin araşdırmalarının tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və metodları. Mövzu üzrə araşdırma aparılarkən, başlıca olaraq, alman dilinin atalar sözləri lüğəti, “Alman dilinin frazeoloji lüğəti”, K.F.Wander “Deutsche Sprichwörter Lexikon Horst və Annelies Beyerin “Sprichwörterlexikon”, “Alman atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları lüğəti” (N.Seyidəliyev və S.Abdullayev), “frazeologiya lüğəti”, “Müxtəsər rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca atalar sözü lüğəti”, “Atalar sözü” və b. kitablardan (Ə.Hüseynzadə) toplanılıb seçilmiş alman və Azərbaycan dillərinə məxsus 2000-dən artıq atalar sözləri tədqiqatın obyektı olmuşdur. Atalar sözlərinin nəzəri cəhətdən tədqiq edil-

məsində və praktik tərcüməsi qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində əsasən sinxron planda təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunların köməkliyi ilə faktlar ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq alman və Azərbaycan dillərində atalar sözləri sistemə salınmış, təsvir edilmiş, bir-birindən fərqli olan müxtəlif sistemli dillərə məxsus belə leksikləşmiş vahidlər tipoloji-linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və ayrılan əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən ümumi dilçilikdə, dil nəzəriyyəsi sahəsində, habelə qarşılaşdırılma istiqamətlərində aparılan araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Araşdırma müvafiq nəzəri və praktik seminarlarda, leksikologiyadan xüsusi kurslarda, tərcümə nəzəriyyəsində, müqayisəli tipologiya fənnində, lüğətçilik tədqiqatları da daxil olmaqla, xüsusilə də almanca-azərbaycanca (və ya əksinə) lüğətlərin tərtibində, azərbaycandilli auditoriyada alman dilinin tədrisində gərəkli material rolunu oynaya bilər. Alman və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərdiklərimizdən daha geniş və perspektivlidir. Əsərdə irəli sürülən nəzəri fikirlər tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün də faydalı ola bilər. Tədqiqatda gəlinən qənaətlər bir çox dillərin frazeoloji və atalar sözləri lüğətlərinin tərtib edilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Həmçinin araşdırmadan hər iki dilə aid mətnlərin adevkat tərcüməsində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdindəki Respublika Elmi Tədqiqatlarının təşkili və əlaqələndirilməsi Şurasının “Dilçilik üzrə Problem Şurası” koordinasiya mərkəzində qeydiyyatdan keçmiş, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi Azərbaycan dilçiliyi və ümumi dilçilik məsələləri üzrə keçirilən beynəlxalq və respublika səviyyəli konfranslarda məruzələr şəklində təqdim edilmişdir. Dissertasiyada qoyulmuş məsələlər dilçiliyə dair müxtəlif jurnallarda çap edilmiş doqquz məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır. Bunlardan 2 məqalə Türkiyə Respublikasının Ankara şəhərində dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 3 fəsil, nəticə və kitabıyyatdan ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**İşin ümumi səciyyəsi**” hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri müəyyən edilir, araşdırmanın obyektı, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri öz əksini tapır, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzu ilə bağlı nəzəri problemlərdən bəhs edilmişdir. Atalar sözlərinin frazeoloji vahidlər sırasına aid edilib-edilməməsi məsələsi ilə əlaqədar fikir ayrılığının mövcudluğu nəzər diqqətə çatdırılmışdır.

A.Qurbanov, H.Bayramov, B.Tahirbəyov, M.Tağıyev, F.Hüseynov, N.Rəhimzadə, Z.Əlizadə, G.Yusifov, M.Mirzəliyeva, N.Seyidəliyev və b. Azərbaycan alimlərinin tədqiq olunan mövzuya aid maraqlı mülahizə və qənaətləri təhlil və təqdir olunmuş, iddiaçının razılaşmadığı məqamlar da verilmişdir.

Dissertasiyada göstərilir ki, dilçiliyin başqa-başqa problem və mövzuları barəsində olan mübahisələrin olması onun gələcək inkişafını təmin edən faktorlardır, stimullardır. Belə ki, məntiqə əsaslanılırsa, əgər frazeoloji vahidlər söz səviyyəsində, söz birləşmələri səviyyəsində qəbul edilib götürülsə, onda “Nə üçün cümlə səviyyəsində götürülməsin?” – sualı ortaya çıxır. Məhz Z.Əlizadə, N.Rəhimzadə, M.Mirzəliyeva və b. (biz də bu fikrin tərəfdarıyıq) bu mövqedədirlər. Hazırkı dilçiliyimizdə eyni dil ailəsinə, habelə müxtəlif sistemli dillərin materiallarına əsaslanılmaqla aparılan elmi axtarışlar (deyə ki, Azərbaycan və alman atalar sözləri əsasında) müqayisəli-komparativ dilçiliyin, bütövlükdə isə dil nəzəriyyəsinin daha da zənginləşməsinə, dərinləşməsinə əsas verə bilər.

Bu mövzu dilçiliyimizdə də maraq doğuran problemlərdən biridir. Qeyd etmək istərdik ki, mübahisə daha çox cümlə səviyyəsində çıxış edən frazeoloji vahidlərin – atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin və hikmətli sözlərin bu bölgüyə daxil edilib-edilməməsi üstündədir. Z.Əlizadə¹ atalar sözü və zərbi-məsəlləri birmənalı olaraq, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edir. H.Bayramovdan fərqli olaraq (rus alimləri arasında da bu məsələ barəsində vahid fikir birliyi yoxdur) M.Mirzəliyeva da pəremiyaları, aforizmləri frazeologiyanın içərisində öyrənməyi lazım bilir.² N.R. Rəhimzadə göstərir ki, həmcins sintaktik paralellərdən birinin düşməsi ilə bu dil vahidləri (atalar sözləri və zərbi-məsəllər nəzərdə tutulur – X.Ə.) idiomatik xarakter kəsb edir.³

Dissertasiyanın **I fəsl** “**Alman və Azərbaycan dillərində atalar sözləri: semantik və tematik bölgü**” adlanır. Bu araşdırmaya qədər də

¹ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985, səh.79.

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı; 1995, səh. 55.

³ Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке. АҚД, Баку; 1967, стр. 9-11.

xarici və Azərbaycan dilçiliyində atalar sözləri məzmun və tematik baxımdan bir çox bölgü və təsnifatlara ayrılmışdır. Bunların hamısında vahid bölgü, hamının razılaşdığı bölgü olmasa da, iddiaçı etiraz doğurmayan təsnifatları, mövzu və məzmunca bölgülərin daha ağılabatanlarını məqbul hesab etdiyi təsnifatı irəli sürmüş və buna uyğun olaraq atalar sözlərini qruplaşdırmışdır. Məlumdur ki, bu şifahi söz inciləri xalqımızın mənəviyyatının, həyatının mühüm, ayrılmaz hissəsidir, həmişə canlıdır, müdriklik nişanəsidir. Bir həqiqəti də etiraf etmək lazımdır ki, bu dil abidələri, ola bilsin ki, sayca, kəmiyyətcə şifahi xalq ədəbiyyatının başqa janrları ilə müqayisədə indi daha az, çox cüzi görünsün. Bu mənəvi yadigarların elələri də ola bilər ki, sözün tam mənasında qızıl həyat qaydaları, həyat təcrübəsinin həmişə tərəvətli məhsulu, yaxud da müdriklik etalonu kimi qəbul olunmasın. Amma o da var ki, atalar sözləri nəsillərdən nəsillərə sosial təcrübənin və mənəvi sərvətlərin ötürülməsində gərəkli, əvəzədlməz qənaətlər, tövsiyələr şəklində olsa da, tərəvətini, çəkisini qoruyub saxlayacaqdır. Ona görə ki, belə ifadələr, cümlələr insan nitqinə xüsusi bir məna çaları, qətiyyətlik verir, fikrə sərrastlıq, ifadəlilik qüdrəti, əlavə güc, enerji verir.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində ikili xarakter də özünü göstərir; bəzi hallarda atalar sözləri beynəlmiləl, universal uyğunluğa malik olur. Universallıq mahiyyəti daşıyır, eyni zamanda bir neçə dildə eyni, yaxud yaxın məzmununda işlənir və analoji baxışlar qovşağında inteqrasiya baş verir. Ancaq burada da unutmmaq olmaz ki, heç də hər bir uyğunluğu, eyniliyi təsir kimi, mənimsəmə kimi, alınma kimi qəbul etmək düzgün deyildir, həyat şəraitinin, yaşayış münasibətlərinin, təbii-coğrafi mühitin uyğunluğu, eyniliyi də oxşar təcrübə, qənaət və qiymətləndirməyə gətirib çıxara bilər. Q.L.Permyakov heç bir əlaqəsi olmayan xalqlarda da tamamilə paralel atalar sözlərinin varlığını aşkarlamışdır.¹ Amma söhbət eyni atalar sözdündən getmir, uyğunluqlardan gedir. Bu atalar sözlərində eyni məna, obyektlərin eyni nisbəti olsa da, təsvir olunan obyektlər başqabaşqa olur. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan və alman atalar sözlərində də belə paralel atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək olar: Kişinin sözü bir olar – Ein Mann: ein Wort; Tək əldən səs çıxmaz – Ein Mann, Kein Mann.

Tədqiqatın bu fəslə 4 yarım-fəsilədən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil **“Azərbaycan atalar sözlərinin öyrənilməsi tarixindən”** adlanır. Burada Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində, xüsusən də folkloru sahəsində

¹ Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. М., 1979, стр.18.

xidmətləri olmuş alim və mütəfəkkirlərimizin fəaliyyətləri yığcam şəkildə xatırlanır. XIX əsrin sonlarında İbrahim Məhərrəzadə, Məhəmmədəli Qəmərlı, Muhəmməd ibn Əli Quli, Axundzadə Mirzə Əli ibn Hacı Molla Mustafa Əlbəd-Kubeyn, XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli, sonralar N.Nərimanov, Y.V.Çəmənəminli, S.M.Qənizadə, Hənəfi Zeynallı, Əbülqasım Hüseynzadə, M.Mübariz, H.Araslı, İ.İbrahimov və b. atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin toplanılıb nəşr edilməsində, bu mənəvi sərvətlərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılmasında müstəsna rol oynamışlar.

Atalar sözləri dilçilik baxımından G.Yusifovun namizədlik dissertasiyasının tədqiqat obyektı olmuşdur.¹ Lakin bu zəngin söz sərvətinin elmi-nəzəri baxımdan dolğun və sistemli şəkildə araşdırılması Z.Ə.Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinin dilinin əsaslı və obyektiv mövqedən elmi təhlilini Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı (atalar sözlərinin yaranması, təkamül və dil xüsusiyyətləri)” adlı monoqrafiyasından daha aydın görmək olar. Tədqiqatçı bu mövzuya elmi-nəzəri yöndən ciddi surətdə araşdırılmasına zərurət duyulan problem kimi yanaşmış, – faktoloji materialı diqqətlə təhlil süzgəcindən keçirərək, onun bu günə qədər öyrənilib başa çatdırılmamasının obyektiv səbəblərini açıqlamışdır.²

Dissertasiyanın I fəslinin II yarımfəslı *“Alman atalar sözlərinin toplanılması və öyrənilməsi tarixinə bir nəzər”* adlanır. Araşdırmada göstərilir ki, alman xalqına məxsus ən qədim atalar sözlərini bəlkə də barmaqla saymaq olar. Ən qədimlərdən gəlib çatan atalar sözlərinə yuxarı Almaniyaya məxsus nəhəng bədii örnəklərdən olan “Hildebrand haqqında nəğmələr”də rast gəlinir. 11 və 15-ci əsrlərə aid əldə edilmiş toplu və sənədlər çox aydın surətdə göstərir ki, alman atalar sözləri xəzinəsi vahid bir mənbədən qaynaqlanmamışdır. Bu atalar sözləri məhəlli, loru ifadələrdən, keçmiş ədəbi aforizmlərdən və həmçinin başqa dillərdən alınmış həkimanə sözlərdən yaranmışlar. Bugünkü nəslə yaxşı tanış olan –“çəkməçi”, “...öz səviyyədə qal”, “əl əli yuyar”, “o, yuxuda ağadır”, “təkəbbür hadisə qabağı təzahür edir”, “yalanın ayağı qısadır” (Azərbaycanca isə deyərlər, yalan ayaq tutar, yeriməz), “təzə süpürgə yaxşı süpürər”, “bardaq sınımayana qədər uzaqdan su gətirər” kimi ifadələr olduğu kimi başqa Avropa xalqlarında da var. Bunlar çox güman ki, səyyar atalar sözləridir, ağızdan-ağıza keçərək yayılıbdir.

Dissertasiyada göstərilir ki, alman atalar sözləri diferensiasiya baxımından aşağı və yuxarı, kübar və mənəvi feodal, həmçinin geniş əhali təbəqə-

¹ Yusifov G. Azərbaycan atalar sözlərinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri. ND, Bakı, 1969.

² Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı; Yazıçı, 1985, 79.

sinə görə bölünür. Atalar sözlərində ifadə olunan deyimləri böyük sosial qrupun rəyi kimi dəyərləndirmək gərəkdir. Burada çeşidli baxışlar və maraqlar müxtəlif yollarla öz ifadəsini tapır.

Atalar sözləri toplanılıb nəşr edilmiş bir sıra alman atalar sözləri topluları barədə dissertasiyada məlumat verilmiş, onlardan araşdırma zamanı geniş istifadə olunmuşdur. Humanist alim Q.L.Permiyakov göstərir ki, hələ 15-16-cı yüzilliklərdə latınca olan və həmçinin bu dildə tərcümə edilmiş toplularda ("Bibliya", "Proverbiya Germanika", 1508, aşağı almançada Tunikiusa, "Monastixa", 1514) rast gəlinən atalar sözlərindən, eyni zamanda, yunan və Roma ədəbiyyatından sistemətlək olaraq götürülmüş ifadə və aforizmlərdən istifadə edilirdi... 15-ci və hətta 17-ci əsrin ortalarına qədər bu şifahi xalq ədəbiyyatı incilərinin ən zəngin inkişaf dövrü tədqiq edilir. Atalar sözləri müdriklik elmi və "əsas söz" kimi nəzərdən keçirilir və onlardan didaktik xarakterli məktublarda, satiralarda, moizələrdə və pamfletlərdə istifadə olunur, az qala yeni məna kəsb edərək yayılırdı. Sebastyan Brant, Hans Zaxs, Tomas Murner və bir çox başqaları sadə (loru) dilli ifadələri ədəbi-bədii səviyyəyə qaldırılmışlar və bu zaman atalar sözlərindən kompozisiya elementi, çıxış nöqtəsi, yaxud da didaktik-satirik təsvirdə, həm də təmsil və məzhəkələrdə xülasə kimi istifadə etməyə başlanır. Dissertasiyada K.F.Wanderin "Deutsche Sprichwörter Lexikon". Ein Hausschar für deutsche Volk (5.Bde Leipzig, 1964), G.Peukesin "Untersuchungen zum Sprichwort im Deutschen Semantik" Syntaxtypen (Berlin, 1977), Horst und Annelies Beyerin, "Sprichwörter lexikon" Veb (Leipzig, 1987), W.Fleischerin "Phraseologismus und Sprichtwort". Lexikalische Einheit und Text (München, 1994) və başqa alman müəlliflərinin nəşr və tədqiq etdiyi əsərlərdən geniş faydalanılmışdır.

I fəslin 3-cü yarım fəslində atalar sözlərinin təsnifatı problemindən danışılır, onların semantik və tematik bölgüsü verilir. Atalar sözlərini dilçilik mövqeyindən tədqiq edənlər onlardakı leksik vahidlərin semantik bağlılığını öyrənmək, müəyyənləşdirmək üçün atalar sözlərindən alınan mənanı, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik cəhətdən təsnifat aparmağın vacibliyini vurğulayıblar.

Z.Əlizadə, atalar sözlərin semantik sözün özünəməxsusluğu ilə səciyələnməsini göstərməklə, qeyd edir ki, leksik-semantik baxımdan aparılan təsnifat bilavasitə müstəqim mənada qanunauyğunluğu ifadə edib, yalnız eyni obyektlərə köçürülür, əşya, hadisə, əlamət və keyfiyyət ifadə edir, ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, təhrik, səciyyənin ziddinə ola bilən xoşagəlməz əməllərdən çəkəndirmə, həyatı faktlara fəal müdaxilə səciyyəsi bildirir.

Dissertasiyada Azərbaycan və alman atalar sözlərinin semantik və tematik cəhətdən zəngin məna kəsb etməsinə aid bölgülər verilmiş (20-dən artıq nümunə göstərilmişdir), misallar gətirilmişdir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan xalqına məxsus bir çox atalar sözləri alman dilində olanlarla bir çox hallarda səsleşir. Belə ki iş, zəhmət, əmək kimi anlayışların müsbət, xeyirli, gərəkli, alicənablılıq kimi keyfiyyətlər baxımından təqdir olunması hər iki dilin atalar sözlərinə xasdır:

İş insanın cövhəridir.	Arbeit ist die Lebene Würze,
	gebrauchter pflug blinkt, stehend Wasser stinkt
İşləməyən dəmir pas atar.	Arbeit bringt Brot,
İşləyən dişlər, işləməyən	Faulenzen Hungersnot
kişnər.	

Hər iki dilə məxsus atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, ehtiyac, varlı-yoxsulluq məsələləri, vətənə, yurda məhəbbət, nəsihət, əxlaq, sevgi, nəvazişlilik, elm, bilik, təhsil kimi müsbət anlayış və keyfiyyətlər təqdir və təbliğ olunur; Məsələn:

Dostluğa aid:

Ağıllı dost hər zaman xatırlar,	VerkehrteFreundschaft ist
ağılsız işi düşəndə	Feindschaft (Etibarsız dost düşmən edir)
Dost yaman gündə tanınar.	Den Freund erkennt man in der Not.
Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi	Ein alter Freund üst zwar neuwert.

İgidlik, mərdlik və hünərliliyə aid:

İgid odur atdan düşə, atlana,	Yunges Blut hat Mut.
igid odur hər əzaba qatlana.	(gənclik hünərdir, cəsərdtir)
İgidin igiddən ehtiyatı artlıq olar	Kleine Haute. Große Leute

Məsləhət, nəsihət, intizam və.s-yə aid:

Məsləhətli don gen olar	Abgeredet vor Zeit, bringt nach veinen Streit.
Qocanın məsləhəti, sözü,	Der Alte Rat den jungen Tat macht Krummes
cavanın işi.	grad.

Məhəbbətə və sevgiyə aid:

Məhəbbətin gözü kordur	Liebe is blind.
Könül sevən göyçək olar.	Keinem ist Liebchen inderstaeten
Köhnə sevgi köhnəlməz.	Alte Liebe rostet nicht.

Dissertasiyada hər iki xalqa məxsus müxtəlif məzmun və keyfiyyətləri ifadə edən atalar sözləri və onlara aid geniş təhlillər verilir. Tədqiqatda həmçinin paxıllıq, xəyanət, nifrət, xəsislik, tamahkarlıq kimi mənfi məzmun bildirən anlayışlara da müəyyən yer ayrılmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Alman və Azərbaycan atalar sözlərinin**

leksik-qrammatik, struktur-sintaktik xüsusiyyətləri”nə həsr olunmuşdur.

Araşdırmanın bu bölməsində göstərilir ki, alman və Azərbaycan atalar sözlərinin qarşılaşdırılması, müqayisəsi və leksik-qrammatik cəhətdən tutuşdurulması nəticəsində səciyyəvi, maraqlı özəlliklər və hər bir dilin qrammatik strukturunu təşkil edən, fərqli cəhətlər aşkarlana bilir. Belə ki, bir çox alman atalar sözlərinin məzmununa diqqət yetirərkən onlarda çatdırılan mətləblərdə, söylənilən fikirlərdə daha çox konkretlik, fərdilik, fərqləndiricilik ifadə olunur. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan dilindəki atalar sözlərində isə ümumiləşdirici fikirlər, fəlsəfi müdriklik, yekunlaşdırma-ümumiləşdirmə keyfiyyətləri nisbətən çox görünür. Bu ayrılan cəhətlər təbiidir ki, alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzii ilə, intellekti ilə, xarakteri ilə, tarixi keçmişi, dünyabaxışı, məşğuliyyət, fəaliyyət, sosial və iqtisadi həyatı ilə sıx şəkildə bağlı məsələlərdir.

Məsələn,

Viele Hände, leichte Arbeit

El gücü, sel gücü.

yaxud da güc birlikdədir

Was die Fleisch, so die Suppe

Ucuz ətin şorbası olmaz.

Bu fəsil 5 yarım-fəsilə ayrılaraq təhlil olunur. Dissertasiyanın bu bölümündəki I yarım-fəsil **“Quş və heyvan adlarından ibarət ümumi isimlərin alman və Azərbaycan atalar sözləri mətnlərində işlənməsi”** adlanır. Faktlar göstərir ki, alman və Azərbaycan atalar sözlərinin mətnlərində bir çox quş və heyvan adları geniş şəkildə işlənir. Əksər hallarda hər iki xalqda həmin canlılara qarşı münasibətlər (bəzən eynilik də tapılır), bu canlı varlıqlara məxsus cəhətlər, xarici görünüşlərinə, xasiyyət, xislət, davranma və təbiətlərinə uyğun müsbət və mənfi keyfiyyətləri sadalanır. Belə atalar sözləri vasitəsilə xalqların qədim dünyagörüşləri, inamları, düşüncə tərzləri aşkarlana bilir. Alman atalar sözlərindən bəzi nümunələrə diqqət edək:

Adler (qartal): Adler brüten Keine Tauben. Hərfi tərcüməsi: Qartal göyərçin balalamaz; Den Adler fliegen lehren – Qartal uçmaq öyrətmək-hərfi; Qarşılığı: Builki sərçə bidirkinə cık-cık- öredir.

Hər iki atalar sözündə qartal (Adler) sözü müsbət anlamdadır. Birincisində qartal xas olan güclülük keyfiyyəti, ikincisində cəsurluq ifadə olunur. Azərbaycan atalar sözlərində də “qartal” sözü müsbət çalarda işlənir. Qartal milçək tutmaz; Qartalı uçuşundan tanımaq olar;

Qartal dedilər: Harda anadan olmusan?

Dedi: Uca dağlarda! Dedilər- Hara uçursan?

Dedi:- Uca dağlara.

Alman atalar sözlərində qartal (Adler), torağay (Lerche), şahin (Falk),

göyərçin (Tauben), bülbül (Nachtigal) kimi quş adlarından xoşa gələn keyfiyyətlər, müsbət effekt yaratmaq məqsədilə istifadə olunur.

Azərbaycan atalar sözlərində isə bülbül, qızılquş, qaranquş, qırğı, tər lan, göyərçin (ağ göyərçin də işlənir), kəklik, tovuz quşu kimi quş adları müsbət məzmun yaratmağa xidmət edir. Bütün bunlar haqqında dissertasiyada geniş danışılır.

Alman dilindəki qaz (die Gans), toyuq (die Henne), bayquş (Eulen) kimi sözlər, Azərbaycan dilindəki bayquş, xoruz, toyuq, qaz, cücə (yazıqlıq mənasında), qarğa, sərçə kimi quş adları isə mənfi çalarlı atalar sözlərində işləkdir.

Alman dilindəki Bär (ayı), Wolf (canavar), Esel (eşşək), Fuchs (tülkü), Maus (siçan), Flöhe (birə), Oks (öküz) kimi heyvan adlarına mənfi çalarda; Löve (şir), Hase (dovşan), Kuh(inək), Pferd (at), Fisch (balıq), Lamm (quzu), Elefant (fil), Schaf (qoyun) kimi heyvan adları isə müsbət anlamda işlənir. Azərbaycan atalar sözlərində isə at, qoyun (hərdən bir mənfi mənada işlənir), qoç, dəvə, aslan, şir, ceyran, heyvan adları müsbət emosiya, məzmun yaradır, eşşək, qoduq, donuz, it, köpək, tula, tazi, pişik, öküz, keçi, ayı, qurd, tülkü, çaqqal kimi heyvan adları isə mənfi məzmunlu, ibrətamiz müdriklik ifadə etmək məqsədi ilə işlənir. Tədqiqatda bunlar barəsində geniş bəhs edilir. Alman və Azərbaycan atalar sözlərində işlənən heyvan adlarının kəsb etdiyi mənə çalarlarını göstərmək üçün bir neçə nümunə gətirək:

Auch der Löve muB sich vor der Mücke wehren.

Şir də özünü ağcaqanaddan qoruyur (hər fi tərcümə)

Qarşılığı: Düşmənün birsə, onu min say.

Yeder Bär brümmt nach seiner Höhle.

Hər ayı öz mağarasına görə nərildəyir.

Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini dəyişməz.

II fəslin 2-ci yarım fəslə **poetik, ritmik quruluşlu alman atalar sözlərinə** həsr edilmişdir. Dissertasiyada göstərilir ki, alman və Azərbaycan dillərinə məxsus atalar sözlərinin müəyyən qismi ahəngdarlığına, poetikliyinə, qafiyələnməsinə, ritminə görə, bir növ, poeziya nümunələri kimi yararıb işlənəməkdədir:

Almanca:

Ye wonnen mit Schand geht bald in der Hand – (Biabırçılıqla qazanılan əldən tez gedər); Alt genug und noch nicht klug – (Qocaldın, amma yenə də ağıl yoxdur)

Azərbaycanca: Səndən hərəkət, məndən bərəkət; Haynan gələn

vaynan gedər; Borc alan biddir, borc verən giddir.

Bu fəslin üçüncü yarımfəslində **“Alman atalar sözlərinin qrammatik quruluşundakı bəzi spesifik cəhətlər”**dən danışılır. Burada göstərilir ki, atalar sözlərinin böyük əksəriyyətində xəbərlər feilin məsdər formasında (İnfinitivdə) olur: 1) Aus dem Rauche ins Feuer kommen; 2) Besser viel wissen, denn viel reden; 3) Besser ein Bein brechen, als den Hals; 4) Besser zweimal messen als einmal vergessen.

1) Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük; 2) Çox bil, az danış; 3)Başı sındırmaqdan, ayağı sındırmaq yaxşıdır; 4) Yüz ölç bir biç-hərfi: İki dəfə ölçmək, bir dəfə unutmaqdan yaxşıdır.

Fəli xəbərlə atalar sözləri: Almanca: All ding währt seine Zeit; Freundschaft bewährt sich in der Not (Dostu dar gündə sına) Azərbaycanca: Alıcı (çoxbilmiş) quş dimdiyindən bilinər.

Ümumi şəxslə cümlələr: Azərbaycan atalar sözlərinin sintaktik quruluşunu səciyyələndirən ən qabarıq keyfiyyət bu cür mətnlərdə ümumi şəxslə cümlələrin sayca çoxluq təşkil etməsidir:

Adımı sənə qoyum, səni də yan-yana; Uşağı buyur, dalınca yüyür; Yüz ölç, bir biç; Palaza bürün, elnən sürün; Öz gözündə tiri göməz, özgə gözündə qıl axtarar; Dəmiri isti-isti döyərlər; Cücəni payızda sayarlar; Saz olan yerdə sözü saza verərlər; Dəlini zəncirlə yox, tədbirlə tutarlar; Qərib iti yad məhəllədən qovarlar; Sözü sözdən alarlar; Sözü düzünü zarafatda deyərlər və.s Belə nümunələr yetərlidir (dissertasiyada geniş bəhs edilir).

Bu fəslin bir paragrafı da mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan atalar sözlərinə həsr olunmuşdur. Belə sintaktik konstruksiyalar da işlənir. Biz 1500 atalar sözünün sintaktik quruluşu üzərində müşahidə aparıb onlardan yalnız 19-unda (on doqquzunda) tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu müəyyənləşdirdik, yəni bu o deməkdir ki, atalar sözlərinin əksəriyyəti sadə cümlələrdən ibarətdir. Bunların içərisində mübtədə budaq cümlələri diqqətimizi daha çox cəlb etdi:

Wer A sagt, muB auch B Sagen – Kim A deyir, o həm də B deməlidir.

Wer alles will gewinnen, demalls – Çox istəyən, azdan da olar.

- wird zerrinnen

Wer zuletzt lacht, lacht am besten – Kim sonda gülür, o ən yaxşı gülür (güləndir)

Alman dilinin mürəkkəb cümlələri daha çox “Wer”, “Wenn” və “Wo” tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə yaranır ki, tədqiqatda bunlara aid nümunələr göstərilir.

Belə alman atalar sözlərində məzmun bəzən qeyri-müəyyən, yaxud

ümumi şəkildə ifadə olunur. Həmin atalar sözlərində xəbərləri azərbaycanca felin əmr şəklinin II şəxs təkində verilir; Erst denken, dann handeln- Yüz ölç, bir biç (yuxarıdakı misallarda da bu verilir).

Bu yarımfəsildə göstərilir ki, Azərbaycan dilinə məxsus bir çox atalar sözlərinin mətnlərindəki feillər II şəxs tək əmr formasında olur:

El içində, öl içində; Yazana baxma, yazdığına bax. Bu bölmədə göstərilir ki, alman dili atalar sözlərinin morfoloji quruluşunda “sein”, “haben” köməkçi feilləri xəbər vəzifəsində intensiv işlənir: Abbit ist die beste Bubl; Achtung ist besser als Gold; Der eine hat die Mühe, der andere hat den Lohn; Kimi qazanır, kimi yeyir; Kim qazana kim yeyə.

Alman atalar sözlərinin xəbərləri adətən indiki zamanda verilir, bunlar isə Azərbaycan dilində felin əmr şəklində daha münasib səslənir.

Den Kopf halt Küh, die FüBe warm, das macht den besten Doktor arm- Ayğını isti saxla, başını sərin, cana qulluq eylə, düşünmə dərin.

II fəslin yarımfəsillərindən 4-cüsündə Azərbaycan və alman atalar sözlərində cümlə növlərinə geniş yer ayrılır. Tədqiqatda göstərilir ki, hər iki dilə məxsus atalar sözlərinin mətnləri müxtəlif sintaktik quruluşdan, fərqli cümlə növlərindən ibarət olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onlar müəyyən şəxslə sadə cümlələrdən, ümumi şəxslə cümlələrdən, bir çox hallarda isə mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunur. Dissertasiyada bu mövzu genişliyi ilə verilsə də, biz burada daha yığcam və səciyyəvi sintaktik konstruksiyalar üzərində dayanmağı lazım bildik. Hər iki dilin atalar sözlərinin mətninin müəyyən qismini elliptik cümlələrin təşkil etməsinin də şahidi olduq. Dilçilik ədəbiyyatından bəllidir ki, elliptik cümlələrin məhdud dairədə nisbi fəaliyyəti vardır, yəni şifahi nitqdə çox vaxt situasiya ellipsis hadisəsi müəyyən bir sözün təkrarından qaçmaq üçün deyil, Z.İ. Budaqovanın doğru olaraq göstərdiyi kimi, cümlədə ellipsis hadisəsi eyni bir sözün təkrarı ilə deyil, müəyyən bir məqsədlə bağlı olur.¹ Dissertasiyada atalar sözlərindən ibarət zəngin faktlar gətirilir. Bir neçəsini veririk:

Alles oder nichts	– Ya hər şey, ya da heç nə.
Alles zu seiner Zeit	– Saxla samanı, gələr zamanı
Alt genug und doch nicht klug	– Ağıl yaşda deyil, başdadır.

Göründüyü kimi, almanca olan bu elliptik cümlələr, Azərbaycanca

¹ Budaqova Z.İ. Yarımçıq cümlə. Azərb.EA-nın xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, Bakı, 1961, №2 s.93

müəyyən şəxslə cümlə kimi tərcümə olunur.

Azərbaycanca: Anamın aşı, təndirin başı; Keçəl qızın nəyi var? Dəmirdən bir darağı; Qız yükü, duz yükü.

Sadə cümlələrdən ibarət atalar sözləri: İsmi xəbərli sadə cümlələr: *Almanca:* Einmal ist keinmal; Einer ist Keiner: Aller Anfang ist schwer.

Azərbaycanca: Etsiz dağ viranədir; Dost arası pak gərək; Aşıq Ə Bağdad uzaq deyil; Aşıq el atasıdır.

Dissertasiyanın 3-cü fəslə **“Alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri”**inə həsr edilmişdir. Bu fəsil 2 yarımfəsildən ibarətdir: a) *Atalar sözlərinin tərcüməsinin prinsipləri;* b) *Atalar sözlərinin tərcüməsinin üsulları.*

Araşdırmanın bu bölümündə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı əsas götürülən prinsiplər, tərcümə üsulları və vasitələri araşdırılır, ilk öncə tərcüməçilik işinin, tərcümə sənətinin xalqlar arasında mədəni, ədəbi, elmi-mənəvi əlaqələr yaradıb formalaşdıran, genişləndirən bir xeyirxahlıq vasitəsi, xidmət forması olmaqdan başqa, eyni zamanda ictimai-siyasi, elmi münasibətlərin, təmasların da yaranmasında, elmi fikirlərin inteqrasiyasında əhəmiyyətli olduğunu göstərmək istərdik.

Bəzən doğru olaraq belə mülahizə edirlər ki, Azərbaycan dili öz lüğət və ifadə imkanlarının tükənməzliyi ilə seçilən dillərdəndir. Məhz buna görə arzu olunan hər bir əsəri ana dilimizə tərcümə etmək mümkündür. Bu fikrə bütövlükdə haqq qazandırmaq doğru olmazdı. Əgər istənilən əsərin tərcüməsinin mümkünlüyünü söyləsək inandırıcı çıxmaz. Bu məsələyə K.Abdulla münasibət bildirərək belə yazır: “Əksəriyyət, bəlkə də hamı tərəfindən qəbul edilmiş belə bir müddəa var ki, hər hansı bir dilə totalım ki, Azərbaycan dilinə dünya dillərində nə varsa, hər şeyi tərcümə etmək mümkündür... Bu fikir mütləq həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Elə şeylər var ki, Azərbaycan dilinə tərcüməsi prinsip etibarı ilə mümkün deyil, amma buna dilimizin imkansızlıq göstəricisi demək olmaz. Bu, müxtəlif duyum və müxtəlif dünyagörüşü səthlərinin müxtəlif bədii-estetik potensial və arsenalının bir-birinə uyğun gəlməyinin nəticəsidir.”¹ Bundan başqa bəzi yazıçıların fərdi üslubu onların əsərlərinin başqa dilə tərcüməsinə də qeyri-mümkün edir.

Dissertasyada göstərilir ki, alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşıya bir çox dilçilik problemləri çıxır ki, bunların da olması

¹ Abdulla K. Kədarli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 2002, s.178

olduqca təbii haldır. Bu zaman birinci növbədə tərcümənin aparılması üçün bir sıra müvafiq prinsiplər müəyyənəldirilir, üsul və vasitələr meydana çıxır.

Araşdırmada bu prinsip, üsul və vasitələr belə sıralanmaqla səciyyələndirilir: a) leksik-semantik eyniyyəti olan birləşmələrin tam qarşılığı və kalka yolu ilə tərcüməsi; b) tam qarşılığı mümkün olan tərcümələr; c) sərbəst söz birləşmələrinin tərcüməsində mətnə müvafiq sinonim və ya variantlardan istifadə edilməsi; ç) leksik-semantik və leksik-qrammatik eyniyyəti olmayan birləşmələrin mətni tərcüməsi.

Əlbəttə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən dilimizin sintaktik quruluşuna, cümlə strukturlarına yeni, orijinal sintaktik konstruksiyalar gətirə bilən tərcümə ədəbiyyatı az deyil, bunlar yüksək sənətkarlıqla edilmiş tərcümələrin nəticəsində qazanılmışdır.

Bu mənada A.Axundov ana dilimizə edilən tərcümə əsərinə böyük əhəmiyyət verərək yazır: "... uğurlu tərcümə ana dilinin bütün imkanlarından istifadə etmək, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən ədəbi dilə təzə sözlər, cümlə quruluşları gətirmək, yeni sözlər və cümlə strukturları yaratmaq tələb edir, bu isə öz növbəsində ədəbi dili zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Lakin ... ədəbi dilimizin inkişafında bu müsbət hallar yalnız uğurlu tərcümələr nəticəsində mümkün olur."¹

Atalar sözlərinin tərcüməsində ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan hansının daha münasib, sərfəli, uğurlu olması tərcümə olunan orijinal mətnin məzmun və forması ilə şərtlənir. Belə üsulların sayı müxtəlifdir: 1.ekvivalent tərcümə; 2. analoji tərcümə; 3.təsviri tərcümə; 4.antononimik tərcümə.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin ekvivalentliyi probleminə müasir frazeologiya elminin ən vacib məsələlərindən biri kimi yanaşmaq lazımdır. Atalar sözlərini dilin frazeoloji fondunun xüsusi bir layını təşkil edən məxsusi qrup kimi, frazeoloji ifadələrin bütün başqa tipləri ilə eyni səviyyədə götürüb araşdırmaq lazımdır.

Ekvivalent tərcümə. Atalar sözlərinin tərcüməsində ekvivalent tərcümə üsulunu tətbiq etmədən keçinmək olmaz . Bu elə bir üsuldur ki, burada dilin fəaliyyət göstərən normalarına riayət olunmaqla müxtəlif məzmunla xələl gətirmədən yüksək səviyyədə tərcümə aparılır. Tərcümə vahidi kimi elə atalar sözləri seçilməlidir ki, onlar bütün hallarda orijinaldakı mənanı qrammatik, leksik və üslubi normalara əməl etməklə tam əks edə bilsin.

¹ Axundov.A Dil və ədəbiyyat, 2cildə, IIc. Bakı: Gənclik, 2003, s.228

Dissertasiyada göstərilir ki, alman və Azərbaycan dillərində məzmunca tamamilə uyğun olan və ekvivalentlik kəsb edən atalar sözləri sayca çoxdur. Hər iki dilə məxsus atalar sözlərinin müqayisəsi əsasında söyləyə bilərik ki, alman və Azərbaycan dillərindəki belə dil vahidlərinin müəyyən qismi tamamilə bir-birinə uyğun gəlir.

Alles hat sein MaB.

Alles su zeiner Zeit.

Auch die Sonne hat Fläche.

Reden ist Silber,

Schweigen ist Gold.

Einmal ist keinmal

Hər şeyin bir həddi var.

Hər şeyin öz vaxtı var.

Günəşin də üzündə ləkə var.

Danışmaq gümüşdürsə,

susmaq qızıldır

Tək əldən səs çıxmaz

Nümunələrin məzmununu diqqətlə izləsək görərik ki, alman dilinə məxsus atalar sözlərinin – frazeoloji cümlələrin mənası Azərbaycan dilindəki ilə eyniyyət təşkil edir.

Bu söylədiklərimizə onu da əlavə etmək istərdik ki, pəremlərin tərcüməsi onları yaradan xalqın tarixinin, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu daha ətraflı öyrənmək və daha aydın təsəvvür etmək baxımından da əhəmiyyətlidir.¹

Faktlar da açıq-aydın göstərir ki, ekvivalent tərcümə alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üstün üsuludur, çünki o, sözün tam mənasında nəinki atalar sözlərinin mənasını, həmçinin onların ifadəliliyini, ekspressivliyini də saxlamağa imkan verir.

Anoloji tərcümə üsulu. Alman atalar sözləri və məsələlərinin Azərbaycan dilində anoloji üsulla tərcüməsi, elə sabit konstruksiyaların – premlərin tapılmasıdır ki, o, mənə etibarını ilə alman atalar sözlərinə adekvat olmalı, lakin əsasına görə ondan tamamilə və ya qismən fərqlənməlidir.

Anoloji üsuldan istifadə onunla bağlıdır ki, alman və Azərbaycan dillərində nominativ əsasına və konnotativ mənasına görə bir-birinin eyni olan atalar sözləri nisbətən azdır. Bu zaman tərcüməçi daha çox mənasına görə alman atalar sözlərinə anoloji yaxın olan, lakin başqa ifadəlilik əsasına malik Azərbaycan atalar sözündən istifadə etməyə məcbur olur.

Berg und Tal Kommen nicht

Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.

Besser viel Wissen, denn viel reden

Çox bilsən də, az danış(maq yaxşıdır)

Hər iki dilə məxsus nümunə gətirilən atalar sözlərinin mənacə bir-

¹ Qurbanov Ç.H Alman pəremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri. ADU, Elmi xəbərləri № 3, Bakı, 2004, s 54.

birinə uyğun gəlməsini, məna yaxınlığını onunla izah etmək olar ki, alman və Azərbaycan xalqları həyatı təcrübələrinə, düşüncə tərzlərinə, mühakimə qabiliyyətlərinə görə bir çox hallarda eyni xarakterə, eyni dünyagörüş və baxışlarına malikdirlər.

Dissertasiyada göstərilir ki, alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını müəyyənləşdirərkən qarşılaşdırma, müqayisə və struktur-semantik üsullara əsaslanmaq daha məqsədəuyğundur və bu üsullar vasitəsilə bir sıra prinsipləri dəqiqləşdirmək mümkündür. Tərcümə prosesində dil vahidlərinin seçilməsi, yerində işlənməsi, orijinal və tərcümə olunan dilin ruhunun saxlanması tərcüməçidən hər iki dilin səciyyələrini bilib duymasını tələb edir. Xüsusilə xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı milli sərvəti olan atalar sözü, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr, idiomları başqa dildə verməkdə, onun milli koloritini saxlamaqda tərcüməçilər bir sıra ciddi çətinliklərlə rastlaşırlar”.¹

Dissertasiyada göstəriləni kimi, həm tərcümənin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində, həm tərcümədə analoqların axtarılıb tapılmasında, həm atalar sözlərinin məzmununun münasib üsul və vasitələrlə verilməsində, həm də tərcümə atalar sözlərinin lüğətlərinin tərtibində mövcud uğurlarımız olsa da, bu göstərdiyimiz məsələlərin aşkarlanmasında, incələnməsində hələ də problemlər qalmaqdadır. Atalar sözlərinin toplayıcıları, habelə bunları bir dildən başqasına tərcümə edənlər bu söz xəzinəsini bütün xalqlarda ən çox işlənən dil vahidləri kimi göstərmişlər.² Doğrudur, hər iki xalqın atalar sözü forması müxtəlif olsa da, əksəriyyəti məna və məzmunca bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, “vaxt qızıdır” atalar sözü rus dilində “время деньги”, alman dilində “Zeit ist Gold”, ingilis dilində “time is money” və s. şəkildə işlənəkdədir.

Əlbəttə, Azərbaycan və alman dillərində yaranıb işlənən atalar sözləri hər bir millətin təfəkkür tərzini, adət-ənənələrini özlərində yaşatdığına, qoruyub saxladığına görə onların tərcüməsi işində qarşıya bir çox məsələlər çıxır. Tərcüməçiləri birinci növbədə atalar sözlərinin tərcümə olunan dildə necə verilməsi maraqlandırır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, mənbə dildən başqa bir dile tərcümə zamanı fərqlənən hallar müşahidə olunsa da, üsul və vasitələr

¹ Seyidəliyev N, Abdullayev S. Alman atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Maarif, 2001, səh.5

² Göstərilən əsərləri. səh.3.

seçilərkən oxşar və eyni meyarlar da ortaya çıxa bilir ki, bunu əksər tədqiqatçılar da söyləmişlər (B.H.Tahirbəyov, N.F.Seyidəliyev, S.Ə.Abdullayev və b.)

Biz çoxsaylı faktlar əsasında alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilində verilməsi üçün aşağıdakıları ən optimallardan hesab edirik.

German dilləri qrupundan olan alman dilində mövcud olan atalar sözlərini Azərbaycan türkcəsində olan atalar sözləri ilə qarşılaşdırmağa cəhd etmişik. I.Alman və Azərbaycan dillərində məzmunca tamamilə uyğun olan və ekvivalentlik kəsb edən atalar sözləri. Hər iki dilin atalar sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, alman və Azərbaycan dillərindəki belə dil vahidlərinin müəyyən qismi tamamilə biri-birinə uyğun gəlir. İfadə oxşarlığı ilə məzmun oxşarlığına zəmin yaradan tam qarşılıqlar alman dilindən Azərbaycan dilinə hərfən tərcümə olunurlar:

Almanca:	Azərbaycanca:
Mit Geduld und Zeit wird ein Maulbeeirblatt zum Atlaskleid	Səbr elə halva olur, ey qora, səndən, bəsləsən atlaz olar tut yarpağından

Faktlar birmənalı şəkildə göstərir ki, alman dilinə məxsus atalar sözlərinin – frazeoloji cümlələrin məzmunu Azərbaycan dilindəki ilə eyniyyət təşkil edir.

Tərcümə olunan bu atalar sözlərində almanca variantdakı qeyri-müəyyən əvəzliliklər azərbaycanca təyini və qeyri-müəyyən əvəzliliklər şəklində verilir.

II.Atalar sözlərində ifadə olunan fikirlər, mətləblər, qarşılaşdırılan anlayışlar, əşyalar, obyektlər qarşılığı tapılmaqla, müəyyənləşdirilməklə mənbə dildən tamamilə başqa şəkildə tərcümə edilir. Bu zaman həmin atalar sözünün, frazeoloji cümlənin uyğun tərcüməsi tərcümə edilən dildəki münasib atalar sözünün məzmununa uyğunlaşdırılır:

Almanca:	Azərbaycanca:
Große Herren haben lange Arme	Tanrının səbri böyükdür
Das Ei will klüger sein, als die Henne	Builki sərçə bildirkinə cıkcıkcı öyrədir.
Liebe und Rauch schauen zum Fenster hinaus	Cidani çuvalda gizlətmək olmaz
Atalar sözləri və məsələlərin hər bir dildə tam qarşılığı olmadığı üçün onların tədqiq olunmasında müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır.	
Ein Esel schilt den anderen Langohr	Kor kora kor deməsə, bağı çatlar
Die Weiber haben langes Haar und	Uzunun ağılı topuğunda olar

Kurzen Sinn

(Qadınların uzun saçları olur
və gödək ağılları)

III. Alman dilinə məxsus məcazi mənəli atalar sözləri Azərbaycan dilinə də məcazi mənada tərcümə olunaraq işlənir:

Almanca:

Deine Wasche wasche zu Hauze
Aus dem Rauche ins
Feuer Kommen,

Azərbaycanca:

Evin sirrini çöldə danışmazlar
Yağışdan çıxdıq,
yağmura düşdük.

Bu cümlələr məqsəd və intonasiya baxımından hər iki dildə müxtəlif şəkildədir. Məsələn: “Deine Wasche wasche zu Hauze” cümləsi alman dilində əmr formasında verilsə də, Azərbaycan dilində təktərkiibli cümlələrin ümumi şəxslı cümləsi formasında tərcümə olunmağı daha məqsəduyğundur.

Məsdər formasında qeyri-müəyyən, ümumi şəkildə verilən alman atalar sözləri isə (Aus dem Rauche ins Feuer Kommen. Cüttərkiibli cümlənin I şəxsin cəmində verilməsi daha münasibdir: Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük:

İnkər formasında olan nəqli cümləli alman atalar sözü Azərbaycan dilində təsdiqdə işlənmiş cümlə kimi verilir:

Alter Fuchs Kommt nicht
zweimal ins Garn

Eşşək palçığa bir dəfə batar.

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı bəzən orijinal dildəki morfoloji quruluş tərcümə olunan dildə başqa cür, fərqli şəkildə verilir. Belə ki, alman atalar sözlərində feillər çox vaxt məsdər formasında olur. Məsələn:

Erst denken, dann handeln – Erst schmeicheln, dann kratzen, das schickt sich für Katzen.

Araşdırmalar göstərir ki, alman atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı feilin məsdər formasında verilən atalar sözləri Azərbaycan dilində feilin əmr şəklinə uyğun gəlir:

Erst denken, dann handeln – Yüz ölç, bir biç; Erst schmeicheln, dann kratzen, das schickt sich für Katzen; Əvvəl yaltaqlanmaq, sonra cırmaqlamaq bu, pişiklərə yaraşır.

Müqayisə et: Hiylə və qisas qardaşdır.

Faktların təhlili göstərir ki, atalar sözlərinin hərfi tərcüməsi həmişə məqbul götürülə bilməz.

Lakin bəzən hərfi tərcüməsiz də keçinmək qeyri-mümkündür. Odur ki, yeri gəldikcə bu üsuldən istifadə edilməsi də faydalıdır. Unutmaq olmaz ki, alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı müvafiq və münasib üsullara müraciət etmək üçün hər bir dilin öz milli təbiətindən, ifadə

imkanları və semantik və struktur xüsusiyyətlərindən çıxış etmək lazımdır.

Dissertasiyanın sonu “Nəticə” hissəsi ilə tamamlanır.

Bunların ən zərurilərini diqqətinizə çatdırırıq:

1. Tədqiqat göstərdi ki, alman və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dillərə daxil olsalar da, hər ikisinə məxsus atalar sözlərində oxşar, hətta bəzən eyni cəhətlər də aşkar olundu. Xalqların həyat, məişət, dünyabaxışı, təfəkkürlərində oxşar, üst-üstə düşən nüansların olması hər iki xalqın mənəvi və mədəni yaxınlığını göstərən aksiomlar, faktlar kimi səsleşir.

2. Araşdırma sübut etdi ki, alman və Azərbaycan dillərindəki paremioloji frazeoloji ifadələr, sabit söz birləşmələri və cümlə strukturlu frazeologizmlər danışıq zamanı nitq prosesində yaranmayıb, hər iki dildə tarixən mövcud olub və hazır şəkildə bu gün də onlardan istifadə olunmaqdadır.

3. Müqayisə olunan hər iki dildə paremik frazeoloji ifadələr müəyyən bir mənanı ifadə etdiyindən sintaktik birləşmələrin deyil, həmçinin sözlərin sinonimi ola bilər. Məsələn, sakit adam haqqında: heç kəsin yatan öküzünə hiş, yumurtlayan toyuğuna kiş deməz, bacarıqlı, işguzar, zirək adam haqqında – Dəyirmanın içinə ölü salsan, diri çıxar; xoş uğurlu təsadüfdə. Doşab almışam bal çıxıb. Ehtiyatlılıq haqda: Auch der Löwe muß sich vor der Mücke wehren;

Tərbiyə haqqında: Das Bäumchen muß man biegen, solange es jung (Dəmiri ist-isti döyərlər).

4. Müşahidələr göstərir ki, tərcümə olunan mətnə qədər dildə söz birləşmələrinin (yaxud da paremik frazeoloji cümlələrin) semiotik xüsusiyyətləri həmin ifadələrin, konstruksiyaların mənbə dildəki fonetik şəkli, məna cəhəti və morfoloji forması ilə tərcümə dilindəki xüsusiyyətlərlə müqayisəsi əsasında nəzərə alınır. Belə ki, sözün (yaxud da birləşmə və cümlələrin) semantikası, məzmunu ilə sözün qrafikası arasında heç bir yaxınlıq, bağlılıq yoxdur, bu baxımdan da sözün məna çaları, bir qayda olaraq, tərcümədə diqqət mərkəzində olur.

5. Frazeoloji birləşmələrin mahiyyət və təbiətinə uyğun olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, hikmətli cümlələr səciyyələndirilməklə onların dil sistemində yerini müəyyənləşdirmiş olarıq; a) atalar sözləri nitq vahidləri deyil, hazır şəkildə mövcud olub istifadə olunan dil vahidləridir; b) onlar özlərinə məxsus sabit (stabil) leksik-qrammatik məzmun və tərkibə malik konstruksiyalardır.

6. Hər iki dildəki atalar sözlərində obrazlılıq problemi, atalar özlərinin metaforikləşməsi, ümumən məcazi mənalarda işlədilən belə frazeoloji vahidlərin mənalalarının açılınması müşahidələr və təcrübə əsasında

göstərdi ki, bu dil hadisələri tərcüməşünaslıq elminin nəzəri məsələləri üçün uğurlu, perspektiv və istiqamətlər üçün etibarlı zəmin yaradır.

7. Tədqiqat, təcrübə və müşahidələrdən məlum olur ki, tərcüməçi bütünlükdə orijinaldakı dil xüsusiyyətlərini tamamilə olduğu şəkildə təqdim etmək imkanına malik deyildir. Orijinala yaxın yüksək keyfiyyətli tərcümənin meydana çıxması üçün tərcüməçi linqvist, tarixçi və yazıçı, bir sözlə həm yaxşı filoloq, həm də gözəl azərbaycanşünas olmalıdır.

8. Bədii tərcümənin, eyni zamanda atalar sözlərinin tərcüməsinin özünəməxsus prinsipləri vardır. Bunları tərcümədə oxşar qrammatik kateqoriyalara aid olan mənaca uyğun gələn, həmçinin mətnə görə müəyyənləşdirilə bilən anlayışların qarşılaşdırılması təşkil edir. Belə prinsiplər orijinal mətnin xarakterinə, tərcümə edilən dilin daxili quruluşuna və semantikasına əsaslanır və ayrı-ayrı tərcümə üsullarının yaranmasını şərtləndirir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Tərcümə dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesidir. “Müasir dilçiliyin problemləri”, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı – 2005; səh.265-266.
2. Bir daha frazeologiyanın tədqiqat obyektinə bəzində. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik məsələləri, №3, Bakı 2005; səh. 106-110.
3. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin qrammatik və məna baxımından münasibətlərinə dair. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. “Dilçilik məsələləri”, №4, Bakı 2006; səh. 1-10.
4. Alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi məsələləri. ADU, Elmi Xəbərlər, №2, Bakı, 2007; səh.99-103.
5. Alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılıqları haqqında. ADU, Elmi Xəbərlər, №6, Bakı, 2007; səh.153-157
6. Alman atalar sözlərinin və məsələlərinin Azərbaycan dilində ifadəsi haqqında. AMEA, Filologiya məsələləri, №8, Bakı, 2007; səh.342-347.
7. Alman və Azərbaycan atalar sözlərində cümlə növləri. “Kültür evreni”, №3, Ankara, 2009; səh.354-360.
8. Alman mənşəli terminoloji alınmalar. Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik respublika konfransının materialları. 19 dekabr 2009-cu il. Bakı, 2009, səh.69-71.
9. Atalar sözlərinin semantik və tematik bölgüsü. “Bilimsel Eksem”, №2, Ankara, 2010, səh. 16-26.

X.C.Ахмедова

**Лингвистический анализ и вопросы перевода пословиц в
разносистемных языках
(на материале азербайджанского и немецкого языков)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лингвистическому исследованию азербайджанских и немецких пословиц. Научный анализ пословиц в разносистемных языках показывает, что эти жемчужины устного народного творчества, будучи исторически древними выразителями философской мудрости, отличаются богатством и разнообразием по содержанию и формам выражения.

Диссертация состоит из общей характеристики исследования, введения, 3 глав, заключения, списка использованной литературы.

В общей характеристике работы отражены актуальность темы, цели и задачи, научная новизна, методы, теоретическая и практическая значимость, источники, апробация исследования.

Во «Введении» рассматриваются место пословиц в области фразеологии, история изучения азербайджанских и немецких пословиц в общем, азербайджанском и немецком языкознании, тюркологии.

I глава диссертации называется «Семантическое и тематическое разделение пословиц в разносистемных языках». В данной главе анализируются семантические и тематические классификации пословиц, представленные отдельными исследователями, а также самой соискательной.

Во II главе под названием «Лексико-грамматические, структурно-синтаксические особенности пословиц», состоящей из пяти подглав, затрагиваются такие вопросы, как специфические грамматические особенности пословиц в азербайджанском и немецком языках, позиция поэтических, ритмико-структурных пословиц в среде указанных языковых единиц, смысловые и стилистические оттенки некоторых нарицательных и собственных имен, употребленных в пословицах, морфолого-синтаксические аспекты, типы предложений, представленные путем сравнения и противопоставления, указываются универсально – общие, схожие и отличные черты пословиц в разносистемных языках.

III глава называется «Вопросы перевода немецких пословиц на азербайджанский язык» и состоит из двух подглав. Здесь выявляются принципы, позволяющие более легко и точно установить эквивалентные языковые единицы в процессе перевода пословиц. В исследовании также подвергаются критическому рассмотрению традиционные опорные положения перевода предпочтение отдается способам, отражающим природу обоих языков и содержание текста, альтернативному переводу, переводу по аналогии, калькированию, описательному переводу и т.д.

В заключении диссертации в сжатом виде нашли отражение результаты исследования.

Kh.S.Ahmadova

Linguistic analysis and translation questions of the proverbs in the languages having different systems

S U M M A R Y

The dissertation work is dedicated to the study of Germanic and Azerbaijani proverbs from the standpoint of linguistics. The proverbs studied in the work show that the pearls of folklore distinguish according to their meaning richness and comprehensiveness in both languages; because these language units are historically ancient, meanings and expression possibilities are very wide and they are full of wisdom from the standpoint of philosophy.

The dissertation consists of general characteristics of the research, introduction, 3 chapters, conclusion and list of literature used.

The actuality of the subject, aims and tasks of the research, scientific novelty, methods, theoretical and practical significance, sources of the research, approbation of the work.

The introduction of the work is devoted to the place of proverbs in phraseology, the history of study of Germanic and Azerbaijani proverbs in general linguistics, Azerbaijani and Germanic linguistics, Turkic language science.

In the first chapter of the dissertation is spoken about the semantic and thematic division of the proverbs in the languages having different systems. The classifications carried out by a number of researchers, at the same time the division given by the author are presented. Besides, about the semantic and thematic division based on characteristic aspects of the proverbs are spoken there as well.

The second chapter is titled "Lexical and grammatical, structural and syntactical peculiarities of the proverbs". This chapter consists of five subtitles. The grammatical and specific aspects of the proverbs of the Azerbaijani and Germanic languages, significance of proverbs having poetic, rhythmic structure among these language units, meaning and stylistic varieties of some general and proper names used in proverbs, morphological and syntactical problems, types of sentences, their expression by the help of comparison and confrontation are elucidated and their universal – general, similar and distinguished aspects are shown as well.

The third chapter is titled "Translation questions of Germanic proverbs into the Azerbaijan language". This part of the dissertation consists of two subchapters. The principles giving units easily while translating the proverbs are determined in this chapter. The aspects of translation used traditionally are spoken from the standpoint of criticism and application. The advantage is given to alternative translation, analogical translation, loan translation, descriptive translation, etc. expressing the nature of the both languages and contents of text.

The author's thoughts, considerations and obtained conclusions find their expression in the conclusion part of the dissertation work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АХМЕДОВА ХАТИРА САЛЕХ гызы

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА
ПОСЛОВИЦ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материале азербайджанского и немецкого языков)**

Специальность: **10.02.19 – Теория языка**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологических наукам

Баку – 2010